

Επιστημονική επιμέλεια:

Βασίλης Παπαβασιλείου

ΔΕΙΦΟΡΙΚΕΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ: ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ Ή ΟΥΤΟΠΙΑ;

ΠΜΣ «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση»
ΤΕΠΑΕΣ
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

**ΔΕΙΦΟΡΙΚΕΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ:
ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ Ή ΟΥΤΟΠΙΑ;**

**Παπαβασιλείου Βασίλης
Επιστημονική επιμέλεια**

**ΔΕΙΦΟΡΙΚΕΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ: ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ Ή
ΟΥΤΟΠΙΑ;**

ΠΜΣ «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση»
ΤΕΠΑΕΣ
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ρόδος 2013

Έκδοση
ΠΜΣ «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση»
ΤΕΠΑΕΣ
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Εξώφυλλο: Ηλίας Μασούρης

ISBN 978-618-81027-0-5

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή αυτών των κειμένων με οποιοδήποτε μέσο ή τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, χωρίς γραπτή άδεια του υπεύθυνου έκδοσης.

Έκδοση
ΠΜΣ «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση»
ΤΕΠΑΕΣ
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Φυτόριο ΚΕΓΕ "Δήμητρα", Λ. Ρόδου Καλιθέας – Ρόδος 85100
τηλ. (30) 22410 - 99120 & 99170, Φαξ (30) 22410-99131
Email: psemper@rhodes.aegean.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	8
Καίλα Μαρία & Θεοδωροπούλου Έλενα	
Εισαγωγικό Σημείωμα του Επιμελητή	10
Παπαβασιλείου Βασίλης	
1^η Ενότητα	
Η κοινωνική διάσταση της αειφόρου τοπικής ανάπτυξης	
Οικονομική κρίση και κοινωνική ανάπτυξη: η πολιτικοκοινωνική διάσταση της βιωσιμότητας	23
Βαβούρας Ιωάννης	
Η ανθρώπινη αειφορία ως διάσταση της αειφόρου ανάπτυξης	41
Φώκιαλη Πέρσα	
Η Τοπική Κοινωνία ως μοχλός Αειφόρου Ανάπτυξης: Δυνατότητες και Προοπτικές	57
Μόγιας Αθανάσιος	
Ο Βοτανικός Κήπος της Ρόδου και οι απόψεις των εκπροσώπων των τοπικών φορέων για την ίδρυση, τη λειτουργία και τις δυνατότητες αξιοποίησής του	70
Σδρόλλα Χριστιάνα & Παπαβασιλείου Βασίλης	
Τεχνικό επιμελητήριο και τοπική κοινότητα στο πλαίσιο της αειφόρου ανάπτυξης: η περίπτωση σύνδεσης του ΤΕΕ Τμήματος Δωδεκανήσου με την τοπική κοινότητα και το Δήμο Ρόδου. Εμπειρική μελέτη	87
Μοσχούς Ευαγγελία & Ανδρεαδάκης Νικόλαος	
Τοπική αυτοδιοίκηση, αναπτυξιακός σχεδιασμός, εκπαίδευση για την αειφορία και το περιβάλλον	106
Παυλούς Ευαγγελία-Δέσποινα & Σταμάτης Παναγιώτης	
2^η Ενότητα	
Η παιδαγωγική διάσταση της αειφόρου τοπικής ανάπτυξης	
Εκπαίδευση στην αειφόρο ανάπτυξη (ΕΑΑ): υποστήριξη και εμπόδια στη γενίκευσή της, το γαλλικό παράδειγμα	121
Lange Jean-Marc	
Γνώσεις και στάσεις φοιτητών και μαθητών της Ρόδου σε θέματα αντιμετώπισης της ρύπανσης των υδάτων	136
Τζαμπερής Νεζάμ, Ξανθάκου Γιώτα	
Καταγραφή του περιβάλλοντος χώρου των δημόσιων Δημοτικών Σχολείων της πόλης της Ρόδου	157

Τσακίρης Ιωάννης, Πολεμικός Νικήτας

Η παιδαγωγική αξιοποίηση του σχολικού αύλειου χώρου στην καλλιέργεια των αρχών της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης: Απόψεις των μαθητών δημοτικών σχολείων της Ρόδου.....	177
Κόνσολας Μάνος & Πεταυράκη Χρυσούλα	
Εντοπισμός και καταγραφή των αντιλήψεων των μαθητών/ριών των πρώτων τάξεων (Α΄, Β΄, Γ΄) του Δημοτικού Σχολείου αναφορικά με το ζήτημα του νερού και τη διαχείρισή του	197
Σκουμπουρδή Μάνια	
Προστατευόμενες περιοχές και προγράμματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης: μελέτη περίπτωσης η Κοιλιάδα του Αίθωνα	214
Ματζάνος Δημήτρης & Ξανθάκου Γιώτα	
Περιβαλλοντική Εκπαίδευση σε αστικά πάρκα. Μελέτη περίπτωσης του Πάρκου “Ροδίνη”	236
Μιχαηλίδη Δέσποινα	
Περιβαλλοντική εκπαίδευση και τεχνητοί ύφαλοι της Καλύμνου	256
Μυρωνάκη Άννα & Κουτσούμπας Δρόσος	
Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και τέχνη	267
Ανδρεαδάκης Νικόλαος & Καλογεράκη Μαριάννα	
Προσωπικές Θεωρίες Εκπαιδευτικών αναφορικά με την Αξιολόγηση του Μαθητή	291
Νικόλαος Ανδρεαδάκης & Έλλη Σπυροπούλου	
3 Ενότητα	
Η περιβαλλοντική διάσταση της αειφόρου τοπικής ανάπτυξης	
Οι επιπτώσεις των δομικών υλικών στα σχολικά κτήρια. Το «Σύνδρομο των άρρωστων σχολικών κτηρίων	323
Ξανθάκου Γιώτα , Χριστοδουλάκης Παναγιώτης-Τσαμπίκος	
Ενεργειακό ζήτημα και τοπική κοινωνία. Οι γνώσεις και αντιλήψεις κατοίκων και εκπροσώπων φορέων για τη λειτουργία Ατμοηλεκτρικού Σταθμού (ΑΗΣ). Η περίπτωση του ΑΗΣ Σορωνής Ρόδου	353
Ποιμενίδης Δημήτρης , Δημητρίου Αναστασία & Φώκιαλη Πέρσα	
Περιβάλλον και αειφορική ανάπτυξη: Το παράδειγμα των προστατευόμενων περιοχών NATURA 2000 στη Ρόδο	375
Τσαγγάρη Κατερίνα & Σταμάτης Παναγιώτης	
Γεωργικές πρακτικές και αειφορία: μελέτη περίπτωσης των αγροτών του πρώην δήμου νότιας Ρόδου	394

Απόψεις, στάσεις και πρακτικές των αγροτών της Ρόδου, σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος που σχετίζονται με την γεωργική παραγωγή	411
Αχθοφορίδου Γεωργία, Γκόβαρης Χρήστος & Σταμάτης Παναγιώτης	

4 Ενότητα

Η οικονομική διάσταση της αειφόρου τοπικής ανάπτυξης

Η αειφόρος ανάπτυξη στο φάσμα του οικοτουρισμού: Προτεινόμενο μοντέλο εφαρμογής. Μελέτες περίπτωσης	429
Πιπίνος Γιώργος & Φώκιαλη Πέρσα	

Τουριστική ανάπτυξη και πανεπιστήμιο. Η περίπτωση της Ρόδου	449
Ξάνθης Αγαπητός & Φώκιαλη Πέρσα	

Η ανάπτυξη του τουρισμού στη Ρόδο: κοινωνικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις.....	473
Παπαστεργίου Κωνσταντινιά & Ιωσηφίδης Θεόδωρος	

Ιαματικές πηγές της Καλλιθέας Ρόδου.....	491
Παπαδομαρκάκης Ιωάννης	

Αειφορική διαχείριση μεγάλων έργων. Απόψεις εκπαιδευτικών και φορέων για την αξιοποίηση του Φράγματος Γαδουρά στη Ρόδο	515
Ρήγα Ιωάννα, Καΐλα Μαρία & Φώκιαλη Πέρσα	

5 Ενότητα

Η πολιτιστική διάσταση της αειφόρου τοπικής ανάπτυξης

Η αξιοποίηση της τοπικής γνώσης στο πλαίσιο της Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη	535
Παπαβασιλείου Βασίλης	

Οι Βιβλιοθήκες στην πόλη της Ρόδου και η συμβολή τους στην εκπαίδευση	555
Ζουμπά Χρυσούλα & Πολεμικός Νικήτας	

Η προστατευόμενη περιοχή της Κυμισάλας της Ρόδου: Γνώσεις και Στάσεις Εκπαιδευτικών	574
Κολοκυθάς Δημήτρης, Στεφανάκης Μανόλης Ι., Παπαβασιλείου Βασίλης	

Αναψυχή και εκπαίδευση στην Κυμισάλα της νήσου Ρόδου	595
Βεργωτή Θωμαΐς, Φώκιαλη Πέρσα & Στεφανάκης Μανόλης Ι.	

Πρόλογος

Ο πολλαπλασιασμός στη χρήση της έννοιας της αειφόρου ανάπτυξης αλλά και η ασάφεια ή η κατάχρηση που συνοδεύουν αυτή τη χρήση, έχουν πλέον φτάσει στα όρια της κοινοτοπίας ή της επαναληπτικότητας μιας κενής ρητορείας, δίχως ωστόσο αυτή η διεύρυνση της λεκτικής αξιοποίησης να αντιστοιχεί σε μια εμπάθυση και διάχυση στην αξιοποίησή της (όπως αυτή που θα επιδιωκόταν μέσα από τους στόχους και τους μηχανισμούς της εκπαίδευσης). Έτσι, η έννοια δεν εξαντλείται σε αναφορές στην πράσινη ανάπτυξη ή στη διαγενεακής φιλοσοφίας αποτροπή της διασπάθισης των πόρων ή της υπεύθυνης περιβαλλοντικής συμπεριφοράς του πολίτη. Οι δράσεις που ανοίγονται σε τοπικό επίπεδο και οι οποίες είναι δυνατό να ενταχθούν στο πεδίο της αειφορίας είναι πολλαπλές και σε μεγάλο βαθμό καινοτομικές, εφόσον έρχονται να αντιμετωπίσουν σε βάθος και μακροπρόθεσμα ιδιαίτερα προβλήματα, των οποίων οι επιπτώσεις διαβάζονται σε διαφορετικά αλληλεξαρτώμενα επίπεδα, από το οικονομικό στο πολιτισμικό, από το περιβαλλοντικό στο κοινωνικό και εκτείνονται όσο εκτείνεται η συνέργεια των εμπλεκόμενων φορέων στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα. Αυτή ακριβώς η συνέργεια αναδεικνύει ακόμα μία φορά την κρισιμότητα της παρέμβασης των εκπαιδευτικών φορέων και σχεδιασμών. Στο περιβάλλον της κρίσης το οποίο διέρχεται με δραματική ένταση η ελληνική κοινωνία, ο επαναπροσδιορισμός ή εκ νέου κατανόηση τόσο της έννοιας της αειφορικής ανάπτυξης όσο και των αξιών που υπεισέρχονται σε αυτήν είναι σημαντικό να γίνουν, ακόμα περισσότερο, εάν στο πλαίσιο αυτό η αλληλεγγύη, ο σεβασμός, η πρόληψη, η φροντίδα και ο κοινωνικός δεσμός, η κοινή ευθύνη, ακόμα-ακόμα η ελευθερία (οφείλουν να) διαπλέκονται με έννοιες «σκληρές», όπως η καινοτομία, η ίδια η ανάπτυξη, η αποτελεσματικότητα/αποδοτικότητα συνδέοντας έτσι την κλίμακα της εγγύτητας των δράσεων με εκείνη της απόστασης των σχεδιασμών – σχεδιασμών που θα υποβαστάζουν και θα θρέφουν την προοπτική του μέλλοντος για τα πλάσματα του πλανήτη, ανθρώπινα και μη. Η επείγουσα διάσταση αυτών των σκέψεων και των δράσεων που τους αντιστοιχούν, είναι ακριβώς το συστατικό εκείνο το οποίο και καθιστά το εγχείρημα της βιώσιμης ανάπτυξης ιδιόμορφο και σημαντικό για τους κοινωνικούς και εκπαιδευτικούς πειραματισμούς και χειρισμούς. Η περιβαλλοντική ισορροπία είναι αδύνατη έξω από την επίτευξη ένταξης και ισότητας στο κοινωνικό

επίπεδο και δίχως οικονομική ευημερία για όλους και όλες (σύμφωνα με το παράδειγμα περί αειφόρου ανάπτυξης των δεκαετιών του '80 και '90), ακόμα επιπλέον αδύνατη εάν, από αυτό το παράδειγμα, αποκλειστεί η «μητρική» παράμετρος του πολιτισμού (βλ. πολιτισμική κληρονομιά, αγροτική κουλτούρα, τέχνες και τεχνικές, πολιτιστικός τουρισμός, δημιουργικότητα, πολιτιστική πολιτική και επικοινωνία, επιστήμη, παιδεία, γνώση) σε τοπικό (επιβίωση αυτόχθονων τοπικών μορφών κουλτούρας, αρχαίων παραδόσεων), εθνικό και διεθνές επίπεδο. Το να ιδωθεί ο πολιτισμός και η αειφορική ανάπτυξή του ως πρόκληση είναι ένα από τα πρόσφατα διακυβεύματα στην εξέλιξη των αντιλήψεων περί αειφορικότητας και στη διασύνδεσή τους με το στόχο της ανάπτυξης. Η στήριξη συγχρόνως της ταυτότητας και της ποικιλομορφίας μέσα από τον δια-πολιτισμικό διάλογο είναι πλέον ζήτημα που βρίσκεται στην καρδιά της φιλοσοφίας της αειφόρου ανάπτυξης και της διακυβέρνησής της. Θα πρέπει οι τοπικοί πληθυσμοί να απολαμβάνουν το δικαίωμα αφενός της διατήρησης της κουλτούρας τους και αφετέρου της πρόσβασής τους στον πολιτισμό, και αυτό αναγκάζει σε συνδέσεις και με τους τρεις πυλώνες της οικονομίας, της κοινωνίας και της περιβαλλοντικής ισορροπίας. Και με αυτήν την έννοια, οι τοπικές και περιφερειακές κοινωνίες είναι κατεξοχήν καλά τοποθετημένες να διασφαλίζουν αυτή τη σύνδεση μέσα από την υπεράσπιση της πολιτισμικής ποικιλομορφίας (βλ. την Ατζέντα 21 και τις διεργασίες του *Εκτελεστικού Γραφείου Πόλεων και Ενωμένων Τοπικών Κυβερνήσεων* κατά το 2010, ώστε να διατυπωθεί μια πολιτική θέση σχετικά με την ένταξη του πολιτισμού στους πυλώνες της αειφόρου ανάπτυξης). Η συγκεκριμένη έμφαση άλλωστε ανοίγει το δρόμο προς την εκπαίδευση, η οποία ακριβώς είναι το προνομιακό πεδίο που συνδέεται και με τους τέσσερις πυλώνες. Πράγματι, συνείναι και ευ ζην είναι για τις τοπικές κοινωνίες και την παιδεία το αειφορικό διακύβευμα, περιβαλλοντικά, κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά κρίσιμο και επείγον να αντιμετωπιστεί συστηματικά.

Καϊλα Μαρία, Διευθύντρια Π.Μ.Σ. «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση»

Θεοδωροπούλου Έλενα, Πρόεδρος Τμήματος Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού (Τ.Ε.Π.Α.Ε.Σ.)

ΑΝΑΨΥΧΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΚΥΜΙΣΣΑΛΑ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΡΟΔΟΥ

Βεργωτή Θωμαΐς¹, Φώκιαλη Πέρσα², Στεφανάκης Μανόλης Ι.³

¹Απόφοιτος του Π.Μ.Σ. «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση» του Τμήματος
Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού,
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

²Αναπλ. Καθηγήτρια, Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του
Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

³Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο
Αιγαίου

ABSTRACT

In the area of Kymissala both nature and civilisation -the most crucial factors of sustainable development- meet and coexist in harmony, while the other two factors, that is the economy and society, are in such a state that they neither threaten the conservation of the area nor are threatened by its development. With the application of education in sustainable development as well as the consent and cooperation of the local community, our aim is to make Kymissala an alternative option for recreational activities and education for both the inhabitants and the visitors of the municipal section of Atavyros in Rhodes.

Λέξεις Κλειδιά: *αειφορία, τοπικές κοινωνίες, περιβάλλον, αρχαιολογικός χώρος, εκπαίδευση, εναλλακτικές μορφές τουρισμού*

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Τις τελευταίες δεκαετίες οι συνθήκες διαβίωσης και οι ολοένα αυξανόμενες απαιτήσεις της καθημερινότητας ώθησαν τον άνθρωπο στον αγώνα εξασφάλισης και διατήρησης του προσωπικού κέρδους, αδιαφορώντας για τις επιπτώσεις των ενεργειών του στο ευρύτερο περιβάλλον (φυσικό, πολιτισμικό, πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό). Η ανάπτυξη της τεχνολογίας και οι καταστροφικές της συνέπειες, η κατασπατάληση των φυσικών πόρων, η υποβάθμιση του φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος είναι μερικά μόνο από τα πιο σοβαρά περιβαλλοντικά ζητήματα που θέτουν σε κίνδυνο το μέλλον της ανθρωπότητας (Μοδινός, 2001).

Ωστόσο, η κακοδιαχείριση του περιβάλλοντος υπήρξε έντονη από την αρχαιότητα, καθώς η οικολογική ισορροπία εξαρτάται πρωτίστως από τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνει ο άνθρωπος τη φύση και δευτερευόντως από τα τεχνικά μέσα, τη γοργή, δηλαδή, τεχνολογική ανάπτυξη του πολιτισμού (Μπουρατίνο, 1997). Θα πρέπει, άραγε, ο άνθρωπος να σταματήσει οποιαδήποτε δραστηριότητα, ώστε να προστατεύσει το περιβάλλον, άρα τον ίδιο του τον εαυτό; Την απάντηση σε αυτό το δίλημμα έρχεται να δώσει η στρατηγική για την Αειφόρο Ανάπτυξη (ΑΑ), η οποία διακηρύσσει ότι υπάρχουν διέξοδοι, οι οποίες προάγουν την οικονομική και κοινωνική ευημερία, διατηρώντας παράλληλα τους φυσικούς και πολιτισμικούς πόρους (Φλογαΐτη, 2006).

Η ανάπτυξη παράγει αγαθά μέσα από την ορθολογική διαχείριση του περιβάλλοντος, προάγει την οικονομία (π.χ. προσφέρει θέσεις εργασίας) και συγκροτεί τη δομή του κοινωνικού συνόλου (π.χ. συγκρατεί τους ανθρώπους στον τόπο καταγωγής τους) (Page, 1999). Τα ανθρώπινα έργα, από την άλλη πλευρά, αναδεικνύονται μέσα από τη φύση και τα μνημεία, που είναι άρρηκτα συνδεδεμένα και εντάσσονται στο φυσικό περιβάλλον που τα δημιούργησε (Παυλογεωργάτος, 2013). Επομένως, τόσο το κοινωνικό-οικονομικό, όσο το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον δέχονται ισχυρές πιέσεις, προερχόμενες από την ανθρώπινη δραστηριότητα, που αυξάνουν τους ρυθμούς ανάπτυξης, με απώτερο σκοπό την οικονομική ευημερία και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου (Reimold, 1999).

Το σχέδιο ΑΑ μιας περιοχής μπορεί να οριστεί ως ένα πλαίσιο ανάπτυξης όλων των φυσικών και πολιτισμικών πόρων, στο βαθμό που επιτρέπει ένα μέγιστο

επίπεδο ευημερίας, συμπεριλαμβανομένης της ποιότητας ζωής, στο παρόν και στο μέλλον. Αυτό το πλαίσιο προϋποθέτει μια στρατηγική, η οποία εστιάζεται σε περιβαλλοντικούς, πολιτισμικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς στόχους, λαμβάνοντα υπόψη την επίδραση των εξωγενών παραγόντων και των ιδιαίτερων αναγκών της περιοχής (Nijkamp and Ouwersloot 1999). Μια προοπτική, όμως, που απαιτεί συλλογική προσπάθεια και δράση από όλους τους πολίτες και τους τοπικούς φορείς. Εξάλλου, ένα από τα πιο σημαντικά αποτελέσματα των τελευταίων Παγκοσμίων Διασκέψεων για την ΑΑ είναι ότι οι αρχές και οι στόχοι της μπορούν να επιτευχθούν μόνο μέσω της ευαισθητοποίησης των πολιτών και της ενεργού συμμετοχής τους στο σχεδιασμό και την υλοποίηση δράσεων για το περιβάλλον (Φώκιαλη κ.α., 2005).

Απαραίτητη προϋπόθεση για τη διαμόρφωση των νέων στάσεων και αξιών είναι, πρωτίστως, η παροχή ειδικής εκπαίδευσης του πληθυσμού με γνώσεις και δεξιότητες σε θέματα περιβάλλοντος. Μιας εκπαίδευσης που εγείρει το ενδιαφέρον και ευαισθητοποιεί γύρω από τα περιβαλλοντικά προβλήματα, οπότε καθιστά το άτομο ενεργό πολίτη και ικανό να αξιολογήσει το μέγεθος του προβλήματος, συμβάλλοντας δραστικά στην επίλυση ή την πρόληψη αυτού (Stapp, 1969). Με άλλα λόγια, διαμορφώνει «*περιβαλλοντικά υπεύθυνους πολίτες*» και «*περιβαλλοντικά υπεύθυνες κοινωνικές ομάδες*». Το επίπεδο των σχέσεων που καλλιεργείται μεταξύ των πολιτών και των ίδιων μαζί με το περιβάλλον συμβάλλει καθοριστικά στην εξασφάλιση της «*ποιότητας ζωής*» και κατ' επέκταση στην επίτευξη της «*ανθρώπινης ευτυχίας*» για τους ίδιους, τους πολίτες, αλλά και για τις επόμενες γενιές (Φλογαΐτη, 1998).

Γι' αυτό το σκοπό εφαρμόζεται η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση (ΠΕ) ή όπως τα τελευταία χρόνια έχει μετονομαστεί η Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη (ΕΑΑ) (UNESCO-EPD, 1997). Πρόκειται για μία συνεχή και διά βίου εκπαίδευση που εφαρμόζεται σε όλα τα στάδια της εξέλιξης του ατόμου συνδυάζοντας τυπικές, άτυπες και μη τυπικές μαθησιακές διαδικασίες (Χυσαφίδης, 2005). Είναι σταθερά προσανατολισμένη σε αξίες και είναι μια εκπαίδευση, πολιτική και δημοκρατική, που πιστεύει και στοχεύει στη σύνδεση του σχολείου με την κοινωνία, δίνοντας έμφαση όχι μόνο στους περιβαλλοντικούς, αλλά και στους κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες (Λιαράκου και Φλογαΐτη, 2007).

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΙΕΞΟΔΟΙ ΜΕ ΑΕΙΦΟΡΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Ο τουρισμός χρησιμοποιείται από τις κυβερνήσεις ως ένα μέσον οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, καθώς τονώνει και αναβαθμίζει τη ζωή του κοινωνικού συνόλου στην περιφέρεια και κυρίως στις νησιωτικές περιοχές. Στην Ελλάδα, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια που διανύει τη δύσκολη περίοδο της οικονομικής κρίσης ψάχνοντας νέες διεξόδους ανάκαμψης και ανάπτυξης, έχει, ήδη, γίνει κατανοητό ότι το τουριστικό πρότυπο της προσέλκυσης του μαζικού τουρισμού και του «all inclusive» έχει αποτύχει, αφού όχι μόνο δεν συνεισφέρει στην οικονομική ανάπτυξη του τουριστικού προορισμού, αλλά, παράλληλα, έχει αρνητικές συνέπειες στο φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον.

Ο Αειφορικός Τουρισμός (ΑΤ) προκρίνει την ΑΑ και συμβάλλει στην προώθηση της ΕΑΑ. Ο ΑΤ συνδυάζει οικονομικο-κοινωνικά στοιχεία αειφορικότητας και προϋποθέτει κατάλληλη γνώση και δράση προκειμένου να μεταδώσει στάση και αξίες. Η κοινωνία δεσμεύεται για τη διατήρηση των φυσικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών της περιοχής ευθύνης της, συμμετέχοντας ενεργά σε οποιαδήποτε τουριστική επέμβαση ή ανάπτυξη που θα επιφέρει το ζητούμενο οικονομικό όφελος και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης.

Η ποιότητα των τουριστών με ειδικά ενδιαφέροντα, σε συνδυασμό με το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον, που προσφέρεται ως τουριστικό προϊόν στον επισκέπτη, αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη και τη διατήρηση του ΑΤ. Τα οφέλη (οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά, περιβαλλοντικά) τόσο για το γηγενή πληθυσμό, όσο και για τον επισκέπτη είναι πολλά. Για παράδειγμα, βελτιώνεται το βιοτικό επίπεδο του ντόπιου πληθυσμού, δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας, εξασφαλίζονται κεφάλαια για νέες επενδύσεις, βελτιώνονται και αυξάνονται οι υποδομές (Λογοθέτης, 2004). Βασική προϋπόθεση είναι όσοι ασχολούνται με τον τουρισμό να εκπαιδεύονται και να επιμορφώνονται σε θέματα τουριστικής διαχείρισης, ώστε να μπορούν να ανταποκρίνονται στις νέες απαιτήσεις. Η ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών δεν προϋποθέτει μόνο κρατικό σχεδιασμό, αλλά εξαρτάται από τον κάθε πολίτη ξεχωριστά, τον επιχειρηματία, τον εργαζόμενο, από την Περιφέρεια, το Νομό ή το Δήμο (Φώκιαλη, 1988).

Ο ΑΤ περιλαμβάνει τις Εναλλακτικές Μορφές Τουρισμού (ΕΜΤ), όπως ο Οικοτουρισμός, ο Αγροτουρισμός, ο Πολιτισμικός Τουρισμός κ.α. Σκοπός του είναι η προώθηση ενός προτύπου αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης σε περιοχές που ήδη

έχουν αναπτυγμένο τον οργανωμένο μαζικό τουρισμό και σε περιοχές που βρίσκονται σε αρχικό στάδιο ανάπτυξης και διαθέτουν τα στοιχεία εκείνα που με την κατάλληλη διαχείριση θα αποκτήσουν βιώσιμα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά (Κοκκώσης και Τσάρτας, 2001).

Η πολυμορφία της ελληνικής φύσης, ορεινή, πεδινή, παράκτια ή νησιωτική με τα σπάνια οικοσυστήματα, την εξαιρετική βιοποικιλότητα και τον πολιτισμό (ιστορία, αρχαιολογία, μνημεία, παραδόσεις) μπορεί να λειτουργήσει ως μια πλουτοπαραγωγική πηγή αναπτύσσοντας ΕΜΤ και προσελκύοντας επισκέπτες με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα και ανησυχίες ή οδηγώντας προς αυτήν την κατεύθυνση άτομα που για πρώτη φορά έρχονται σε επαφή με αυτά τα στοιχεία. Με αυτήν τη στρατηγική καλλιεργείται και αναπτύσσεται η τουριστική συνείδηση, με αποτέλεσμα το άτομο να καλύπτει τις ανάγκες και τις επιθυμίες του χωρίς να επιβαρύνει το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον (Παπαζήση και Παπαζήση, 2007). Ένας σκοπός και στόχος που πραγματώνεται μόνο μέσα από την ΕΑΑ, που συνεπάγεται και την εδραίωση του ΑΤ.

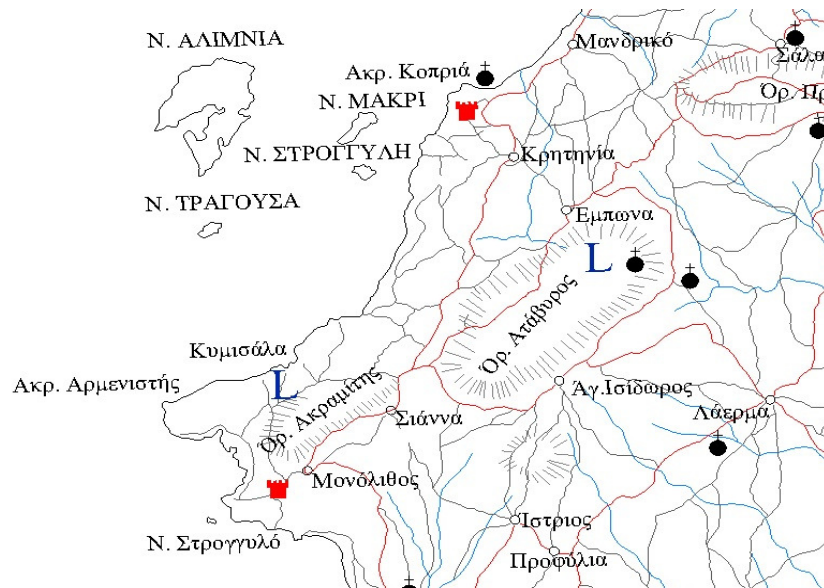
ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ: Η ΚΥΜΙΣΑΛΑ

Η Ρόδος τις τελευταίες δεκαετίες αποτελεί έναν κατεξοχήν τουριστικό προορισμό, καθώς πρόκειται για έναν ευνοημένο τόπο, που συνδυάζει και αναδεικνύει τον εξαιρετικό φυσικό πλούτο με την ιστορία και τον πολιτισμό από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Εκτός από τους επισκέπτες, ακόμη κι ένας μόνιμος κάτοικος του νησιού σε κάθε εξόρμησή του, ίσως για πρώτη φορά, ανακαλύπτει τοποθεσίες και απολαμβάνει τοπία μοναδικής φυσικής ομορφιάς και πολιτισμικού ενδιαφέροντος.

Το βόρειο τμήμα του νησιού χαρακτηρίζεται από έντονη οικιστική και τουριστική ανάπτυξη και δέχεται σε μεγάλο βαθμό το λεγόμενο μαζικό τουρισμό. Αντίθετα, στο νοτιοδυτικό τμήμα παραμένει καλά διατηρημένο το φυσικό περιβάλλον σε συνδυασμό με το πολιτισμικό, δηλαδή τα αξιοθέατα και τις αρχαιότητες, τις παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα. Υπάρχουν, μάλιστα, περιοχές που μόλις τα τελευταία χρόνια άρχισαν να ερευνώνται συστηματικά με σκοπό την ανάδειξη και την αξιοποίησή τους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Κυμισάλα και η ευρύτερη περιοχή της. Η Κυμισάλα είναι μία ημιορεινή, δασώδης περιοχή που εμπίπτει στα διοικητικά

όρια της Δημοτικής Ενότητας Αταβύρου. Βρίσκεται στη δυτική ακτή του νησιού της Ρόδου, καταλαμβάνοντας το βορειοδυτικό τμήμα των δημοτικών διαμερισμάτων Σιανών και Μονολίθου, στα δυτικά του Αταβύρου και στους βόρειους πρόποδες του Ακραμίτη. Κοντά στην Κυμισάλα βρίσκονται επίσης τα δημοτικά διαμερίσματα Άγιος Ισίδωρος και Έμπωνα (εικ. 1).

Εικ. 1. Χάρτης της ευρύτερης περιοχής της Κυμισάλας

Η φύση και ο πολιτισμός προσδίδουν την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της Κυμισάλας και της ευρύτερης περιοχής της, που είναι κατάσπαρτη από αρχαιότητες.

Σχετικά με το φυσικό περιβάλλον, λιγιστά είναι τα καταγεγραμμένα στοιχεία για το φυσικό της περιβάλλον (Βεργωτή, 2009). Η ευρύτερη περιοχή έχει εναχθεί στο ευρωπαϊκό οικολογικό δίκτυο «NATURA 2000» (κωδικός GR 4210005), καθώς αποτελεί τμήμα της προστατευόμενης περιοχής «Ακραμίτης-Αρμενιστής-Ατάβυρος», που χαρακτηρίζεται ως Διατηρητέο Μνημείο της Φύσης (*Official Journal of the European Union* 2006, L 259, 1-104. Ντάφης κ.α., 1997). Η κοιλάδα της είναι ζωτική και εύφορη, ανθίζει η γεωργική καλλιέργεια και ιδιαίτερα η αμπελοκαλλιέργεια (εικ. 2), δίνοντας εξαιρετικής ποιότητας σταφύλι και κρασί, ενώ το πυκνό πευκοδάσος (εικ. 3) και το είδος του πεύκου που ευδοκιμεί, ευνοεί τη μελισσοκομία (εικ. 4). Υπάρχει ποικιλία ειδών χλωρίδας, όπως φασκόμηλο, γλυφόνι, σάψυχο, δεντρολίβανο, πουρνάρια και αγριοελιές, αλλά και πανίδας, όπως αιγοπρόβατα, ελάφι, άγριος λαγός,

ΑΕΙΦΟΡΙΚΕΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ: ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ Ή ΟΥΤΟΠΙΑ;

γυπαετός και άλλα. Το ελκυστικό φυσικό τοπίο συμπληρώνεται από το απέραντο γαλάζιο του Αιγαίου (εικ. 5) με τα νησιά Χάλκη, Αλιμνιά, Τραγούσα και Στρογγύλη (Βεργωτή, 2009· 2010).

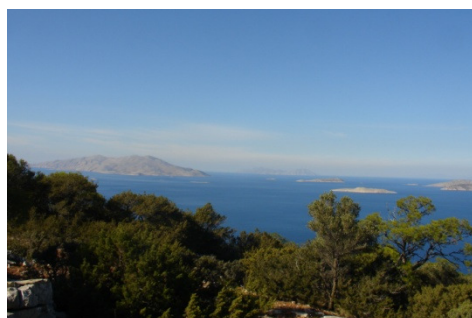
Εικ. 2. Αμπελοκαλλιέργεια

Εικ. 3. Πευκοδάσος

Εικ. 4. Μελισσοκομία

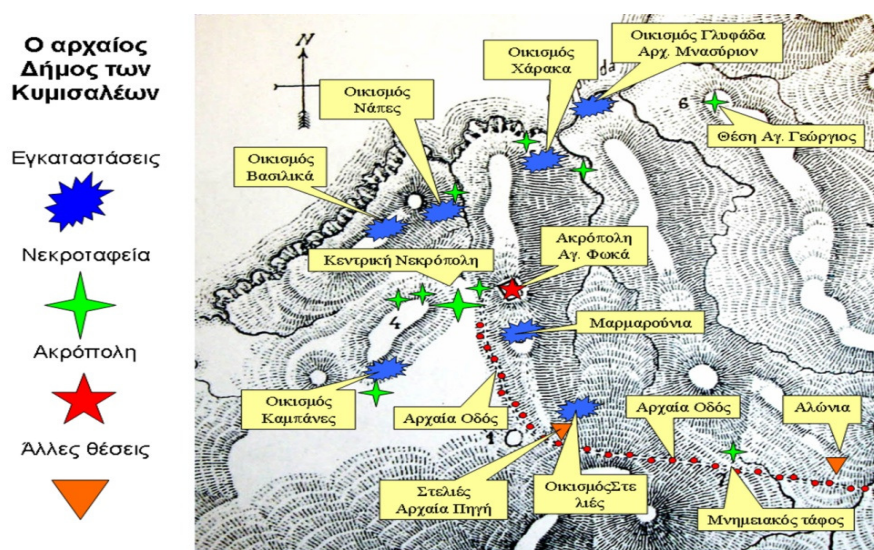
Εικ. 5. Θέα από τον Άγιο Φωκά

Όσον αφορά στο πολιτισμικό περιβάλλον στην κηρυγμένη αρχαιολογική ζώνη της Κυμισάλας και της ευρύτερης περιοχής της (ΦΕΚ, Τεύχος Αναγκαστικών Απαλλοτριώσεων και Πολεοδομικών Θεμάτων 218/15.06.12), υπάρχουν διάσπαρτα αρχαιολογικά κατάλοιπα, ένδειξη ύπαρξης ενός σημαντικού οικιστικού δικτύου, που κατά την αρχαιότητα αποτελούσε τον Δήμο των Κυμισαλέων και υπαγόταν διοικητικά στην Κάμρο. Γνώρισε ιδιαίτερη ακμή κατά την αρχαϊκή, την κλασική και την ελληνιστική περίοδο, ενώ η ανθρώπινη παρουσία πρέπει να ήταν έντονη μέχρι και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια (Στεφανάκης και Πατσιαδά, 2009-2011, 93-94).

Οι αρχαιότητες της Κυμισάλας υπέστησαν σοβαρές φθορές στο πέρασμα των αιώνων κυρίως από τη δράση αρχαιοκαπήλων, την πυκνή βλάστηση, την υπερβόσκηση και την ανθρώπινη δραστηριότητα (γεωργία, κτηνοτροφία, οικοδόμηση κ.α.) (Στεφανάκης και Πατσιαδά, 2009-2011, 70-71). Τον Ιούλιο του 2006 η περιοχή άρχισε να μελετάται συστηματικά, από ιστορική και αρχαιολογική άποψη, με την ανάληψη συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας από το Τμήμα Μεσογειακών

Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου σε συνεργασία με την ΚΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου (Στεφανάκης και Πατσιαδά, 2009-2011).

Για να προσεγγίσει κανείς την Κυμισάλα θα πρέπει, δύομιση χιλιόμετρα πριν από τα Σιάννα, στρίβοντας δεξιά, να κατηφορίσει τον σύγχρονο δρόμο, που στο μεγαλύτερο τμήμα του ακολουθεί τα χνάρια της αρχαίας διαδρομής (εικ. 6) περνώντας από τις αρχαιολογικές θέσεις Αλώνια, Στελιές και Μαρμαρούνια. Από τα Μαρμαρούνια η αρχαία οδός οδηγούσε στον λόφο του Αγίου Φωκά, όπου βρίσκεται η ακρόπολη, ενώ συνεχίζοντας τον σύγχρονο αγροτικό δρόμο, προς τα δυτικά, ο επισκέπτης κατευθύνεται προς τους πρόποδες του Ακραμίτη, απ' όπου μπορεί να εισχωρήσει στο λεκανοπέδιο της Κυμισάλας, περνώντας από την θέση Καμπάνες, πριν φτάσει στην κεντρική νεκρόπολη, στα βόρεια του λεκανοπεδίου. Ο αγροτικός δρόμος συνεχίζει ακόμη δυτικότερα για να διακλαδωθεί προς τα βόρεια και να φτάσει μέχρι τον οικισμό των Βασιλικών και τον όμορο οικισμό των Ναπών. Βορειοανατολικά αυτού του δικτύου αρχαιολογικών θέσεων βρίσκεται ο μικρός όρμος της Γλυφάδας, όπου πιθανότατα βρισκόταν το αρχαίο επίνειο του Δήμου των Κυμισαλέων και δυτικά του ένας ακόμη οικισμός στον λόφο Χάρακας. Πέραν της κεντρικής νεκρόπολης της Κυμισάλας, ένας ακόμη αριθμός θέσεων με μικρότερα νεκροταφεία ή συστάδες τάφων έχουν εντοπιστεί κοντά στους οικισμούς (Στεφανάκης και Πατσιαδά, 2009-2011, 86-92· Hope Simpson and Lazenby, 1973, 146-147· Inglieri, 1936, 50-54· Mauri, 1926· Pernier, 1914, 236-242).

Εικ. 6. Αρχαιολογικές θέσεις της Κυμισάλας (Στεφανάκης και Πατσιαδά 2009-2011, εικ. 5)

ΑΕΙΦΟΡΙΚΕΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ: ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ Ή ΟΥΤΟΠΙΑ;

Στην αρχαιολογική ζώνη της Κυμισάλας ξεχωρίζουν τρεις θέσεις/πυρήνες ιδιαίτερου αρχαιολογικού ενδιαφέροντος (ο.π.):

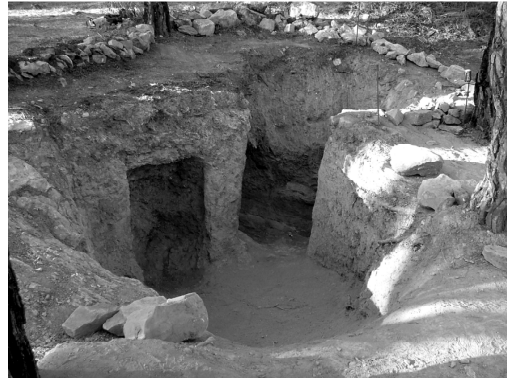
(α) η ακρόπολη στην κορυφή του λόφου του Αγίου Φωκά, που περικλείεται από εντυπωσιακό οχυρωματικό περίβολο (Στεφανάκης και Πατσιαδά, 2009-2011, 74-76) (εικ. 7) και στην κορυφή της φιλοξενεί τα κατάλοιπα ναού (εικ. 8) του 2^{ου} ή 1^{ου} αι. π.Χ. (Στεφανάκης και Πατσιαδά, 2009-2011, 72-74). Λίγο χαμηλότερα, μεταξύ του οχυρωματικού περιβόλου και του ανατολικού τμήματος της νεκρόπολης, υπάρχει το αρχαίο λατομείο (εικ. 9) απ' όπου εξορυσσόταν ο ντόπιος γκρίζος ασβεστόλιθος (Στεφανάκης και Πατσιαδά, 2009-2011, 72-74), που χρησιμοποιήθηκε για την οικοδόμηση πολλών μνημείων της περιοχής (Στεφανάκης και Πατσιαδά, 2009-2011, 76).

Εικ. 7. Οχυρωματικός περίβολος (Στεφανάκης και Πατσιαδά, 2009-2011, εικ. 14)

Εικ. 8. Ναός (Στεφανάκης και Πατσιαδά, 2009-2011, εικ. 8)

(β) η κεντρική νεκρόπολη με θαλαμοειδείς τάφους λαξευμένους στο φυσικό βράχο (εικ. 10), η οποία εκτείνεται από τις δυτικές υπώρειες του λόφου του Αγίου Φωκά, στην ανατολική πλαγιά μέχρι και τους βορειοδυτικούς πρόποδες του απέναντι λόφου της Κυμισάλας. Η αρχαιολογική έρευνα έχει καταδείξει ότι η νεκρόπολη ήταν σε χρήση τουλάχιστον από τον 7^ο αι. π.Χ. μέχρι και την Ύστερη Αρχαιότητα (5ος-6ος αι. μ.Χ.). (Στεφανάκης και Πατσιαδά, 2009-2011, 76-86). Η ακρόπολη, το λατομείο και η νεκρόπολη συνδέονταν, κατά την αρχαιότητα, οφιοειδώς με δρόμο (Στεφανάκης και Πατσιαδά, 2009-2011, 76), τμήματα του οποίου μέχρι σήμερα είναι ορατά.

Εικ. 9. Λατομείο (Στεφανάκης και Πατσιαδά, 2009-2011, εικ. 18)

Εικ. 10 Λαζεντοί τάφοι στη νεκρόπολη (Στεφανάκης και Πατσιαδά, 2009-2011, εικ. 76)

(γ) Ο εκτεταμένος οικισμός των Βασιλικών, όπου σώζονται τα εντυπωσιακά, λόγω της καλής τους διατήρησης, αλλά και της έκτασης που καταλαμβάνουν, κτιριακά κατάλοιπα ενός οικιστικού κέντρου (εικ. 11), με πληθώρα κτισμάτων και δωματίων και έναν μεγάλο περίβολο (Στεφανάκης και Πατσιαδά, 2009-2011, 88-90).

Εικ. 11. Άποψη του οικισμού στα Βασιλικά (Στεφανάκης και Πατσιαδά, 2009-2011, εικ. 120)

Παρά τη σημαντικότητά της η Κυμισάλα και η ευρύτερη περιοχή της είναι παρθένα και αναξιοποίητη. Επιπλέον, τα όμορα χωριά, Σιάννα, Μονόλιθος, Άγιος Ισίδωρος και Έμπωνα, όπου οι ντόπιοι ασχολούνται κυρίως με τη γεωργία, την κτηνοτροφία και τη μελισσοκομία, δεν έχουν εισέλθει ακόμη σε τροχιά ανάπτυξης, με

αποτέλεσμα να παρατηρείται το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης προς την πόλη της Ρόδου (Βεργωτή, 2009).

Αυτοί οι παράγοντες (φύση, πολιτισμός, κοινωνία, οικονομία) αποτελούν πρόκληση για τη διερεύνηση των δυνατοτήτων και των προοπτικών ανάπτυξης της Κυμισάλας και της ευρύτερης περιοχής της μέσα από τις αρχές της ΑΑ και τους σκοπούς και τους στόχους της ΕΑΑ. Η φύση και ο πολιτισμός, δύο από τους πυλώνες της ΑΑ, συναντώνται αρμονικά, ενώ οι άλλοι δυο, η οικονομία και η κοινωνία, βρίσκονται σε τέτοιο στάδιο, ώστε αφενός δεν απειλούν τη διατήρηση της περιοχής και αφετέρου δεν απειλούνται από μια τυχόν ήπια ανάπτυξη της (Βεργωτή, 2009· Βεργωτή, 2010· Στεφανάκης, Παπαβασιλείου και Κολοκυθάς, 2011).

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ: ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

Για τη διερεύνηση των δυνατοτήτων και προοπτικών ανάπτυξης της Κυμισάλας επιλέχτηκε η μέθοδος της ποιοτικής έρευνας. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκε η συνέντευξη, μέσω της οποίας μπορεί κανείς να διεισδύσει σε βάθος και να συλλέξει πληροφορίες άγνωστες στο ευρύ κοινό, όπως και να εκμαιεύσει στοιχεία, τα οποία μέσω της συζήτησης μπορεί να οδηγήσουν σε κατευθύνσεις που δεν είχαν προηγουμένως προβλεφθεί (Φράγκος, 2004).

Στη συνέντευξη συμμετείχαν συνολικά 23 άτομα:

- α) ντόπιοι,
- β) διοικούντες,
- γ) μέλη της αρχαιολογικής έρευνας (επιστημονικό και εργατικό προσωπικό, φοιτητές),
- δ) μόνιμοι κάτοικοι της νήσου Ρόδου.

Η επιλογή των συμμετεχόντων στη **συνέντευξη** έγινε λαμβάνοντας υπόψη τις δύο βασικές αρχές που διασφαλίζουν την επιτυχία μιας μελέτης, που αφορά στην ανάπτυξη μιας περιοχής (Καραγεώργος, 2002):

- (α) η μελέτη πρέπει να στηρίζεται σε αξιόπιστα δεδομένα για το γεωγραφικό τοπίο, το κοινωνικό-οικονομικό περιβάλλον, τη φύση και τον πολιτισμό και
- (β) η μελέτη που αφορά στο μέλλον της περιοχής πρέπει να στηρίζεται στις απόψεις ή προτάσεις αυτών που θα επηρεαστούν από την εφαρμογή της, εν προκειμένω του ντόπιου πληθυσμού.

Η αλληλεπίδραση μεταξύ τεχνοκρατών - μελετητών και τοπικής κοινωνίας διασφαλίζει την επιτυχία της μελέτης.

Με τη συνέντευξη και τη μετέπειτα επεξεργασία της συγκεντρώθηκαν πληροφορίες για την Κυμισάλα, διερευνήθηκε η στάση της τοπικής κοινωνίας σε μια μελλοντική αξιοποίηση στα πλαίσια του ΑΤ και της ΕΑΑ και διατυπώθηκαν προτάσεις ανάδειξής της. Η συνδρομή όλων ήταν πολύτιμη, καθώς από τα αποτελέσματα της έρευνας προέκυψε ένα ολοκληρωμένο σχέδιο αξιοποίησης της Κυμισάλας.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

Ο κεντρικός ερευνητικός άξονας, ο οποίος αναλύεται στην παρούσα εργασία, αφορά τις απόψεις και προτάσεις για τις προοπτικές ανάπτυξης της Κυμισάλας και της ευρύτερης περιοχής της. Από τους ντόπιους, οι νέοι σε ηλικία είναι υπέρ της υλοποίησης καινοτόμων σχεδίων για την ανάδειξη της περιοχής, όπως η προώθηση των Εναλλακτικών Μορφών Τουρισμού (EMT), με την προϋπόθεση ότι θα διατηρηθούν αναλλοίωτα τα εγγενή χαρακτηριστικά της. Θεωρούν ότι αποτελεί μοναδική διέξοδο για να μην εγκαταλείψουν τον τόπο καταγωγής τους προς αναζήτηση νέων ευκαιριών στην πόλη της Ρόδου κι εκτός του νησιού.

Οι ηλικιωμένοι, από τη δική τους πλευρά, εμφανίζονται επιφυλακτικοί σε μια προοπτική μελλοντικής αξιοποίησης της περιοχής, καθώς δεν επιθυμούν την προσέλκυση του μαζικού τουρισμού. Κατά την άποψή τους τίθεται σε κίνδυνο η διατήρηση της φυσιογνωμίας του τόπου τους.

Οι διοικούντες ως αρχή, αλλά και ως κάτοικοι της περιοχής, όπως, επίσης, οι επιστήμονες που υλοποιούν την αρχαιολογική έρευνα στην Κυμισάλα υποστηρίζουν την ανάδειξή της στο μέλλον, ως πυρήνα Διατήρησης της Φυσικής και Πολιτισμικής Κληρονομιάς στην ευρύτερη περιοχή. Αυτό σημαίνει ότι θα στηρίζεται στην αμφίδρομη αρχή του «NATURA 2000», σύμφωνα με την οποία δεν μπορούμε να διαχειριζόμαστε μια περιοχή αν δεν την προστατεύουμε και δεν μπορούμε να προστατεύουμε μια περιοχή αν δεν τη διαχειριζόμαστε κατάλληλα (Ντάφης κ.α., 1997). Βασική επιδίωξη θα είναι ο σχεδιασμός μιας ισόρροπης ανάπτυξης, η οποία θα πηγάζει από το τρίπτυχο: περιβαλλοντική προστασία και διατήρηση, οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική συνοχή.

Κατά τη διεξαγωγή της συνέντευξης δεν τονίστηκαν μόνο τα κοινωνικά και οικονομικά οφέλη που μπορεί να προκύψουν στο μέλλον. Αναδείχθηκε, επίσης, η διάσταση του εκπαιδευτικού χαρακτήρα που μπορεί να προσφέρει η Κυμισάλα, σε θέματα περιβάλλοντος και πολιτισμού, για την τοπική κοινωνία, τους επισκέπτες, τους ερευνητές και τις επιστήμες. Άλλωστε, όπως χαρακτηριστικά σημείωσε ένας μόνιμος κάτοικος της περιοχής *«η εκπαίδευση είναι το θεμέλιο για οποιαδήποτε νέα επένδυση»*.

Στο σύνολό τους οι συμμετέχοντες υποστήριξαν ότι απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάδειξη της Κυμισάλας είναι πρωτίστως η ολοκλήρωση της αρχαιολογικής έρευνας, ώστε να αναδειχθεί η πολιτιστική σημασία των μνημείων, όπως, επίσης, η βελτίωση του οδικού δικτύου, ώστε να είναι εύκολη η πρόσβαση. Είναι αξιοσημείωτο ότι για την ταχύτερη υλοποίηση αυτών των προϋποθέσεων οι ντόπιοι, ήδη, προσφέρουν ακόμη και εθελοντικά της υπηρεσίες τους.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΚΑΙ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΚΥΜΙΣΑΛΑΣ

Η επεξεργασία των προτάσεων που προέκυψαν κατά τη συνέντευξη έγινε στο πλαίσιο ενός ολοκληρωμένου προγράμματος ΑΑ της περιοχής. Οι προτάσεις των συμμετεχόντων συγκλίνουν σε τρεις δυνητικές παρεμβάσεις που είναι απόλυτα συμβατές με τον ΑΤ και την ΕΑΑ. Τη δημιουργία, δηλαδή, ενός **Αειφορικό Πάρκου** αποτελούμενο από **Υπαίθριο Μουσείο** και **Φυσικό Πάρκο** (Στεφανάκης, 2010), που μέσα από τη σύνθεση και την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων θα μετεξελιχθεί σε **Κέντρο για την προώθηση και την υιοθέτηση της ΕΑΑ**. Μια προοπτική που θα αναβαθμίσει ποιοτικά και περιβαλλοντικά την ευρύτερη αρχαιολογική ζώνη της Κυμισάλας και θα αποτελέσει αφορμή για παράλληλη ανάπτυξη των όμορων χωριών (Σιάννα, Μονόλιθο, Άγιο Ισίδωρο, Έμπωνα) (Βεργωτή, 2009, Βεργωτή, 2010).

Υπαίθριο Μουσείο

Η Κυμισάλα, συνδυάζοντας τη φύση και τον πολιτισμό, μπορεί να αναδειχθεί σε ένα Υπαίθριο Μουσείο, έχοντας ως κεντρικούς πυρήνες την ακρόπολη στο λόφο του Αγίου Φωκά, την κεντρική νεκρόπολη της Κυμισάλας και τον οικισμό των Βασιλικών, που θα συνδέονται με περιπατητικό μονοπάτι, και ως περιφερειακά κέντρα τις αρχαιολογικές θέσεις Αλώνια, Στελιές και Μαρμαρούνια στα νότια και την Γλυφάδα, το Όγλυμα και τον Χάρακα στα ανατολικά (εικ. 6). Ο επισκέπτης μέσα από

ένα ειδικά διαμορφωμένο δίκτυο διαδρομών, σχεδιασμένο πάνω στα χνάρια της αρχαίας διάνοιξης, θα μπορεί να δει από κοντά, να περιπλανηθεί και να απολαύσει τα αρχαιολογικά μνημεία και τα αρχαιολογικά ευρήματα στη θέση όπου βρέθηκαν και στον τόπο όπου ανήκουν (Βεργωτή, 2009· Βεργωτή, 2010).

Στο Υπαίθριο Μουσείο η άμεση επαφή με το μνημείο διδάσκει τον επισκέπτη, ενισχύει την αισθητική και την ιδεολογία του και συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης προσωπικότητας, σε αντίθεση με την ψυχολογία και τα συναισθήματα που αναπτύσσονται σε ένα στεγασμένο μουσείο, όπου ο επισκέπτης «βομβαρδίζεται» με διαφορετικά εκθέματα, που πολλές φορές δεν κατανοεί, ούτε αφομοιώνει τη σημασία τους (Μιχαλάκη-Κόλλια, 2004).

Φυσικό Πάρκο

Παράλληλα, και σε συνδυασμό με το Υπαίθριο Μουσείο, η Κυμισάλα μπορεί να εξελιχθεί σε ένα Φυσικό Πάρκο, όπου το δάσος, οι καλλιέργειες, τα μελίσσια και τα διάφορα είδη χλωρίδας και πανίδας θα προσελκύουν τουρισμό υψηλής αισθητικής και ποιότητας. Με άλλα λόγια, θα αναπτυχθεί ο ΑΤ, που στην περιοχή μελέτης θα αντιπροσωπεύεται από ΕΜΤ, που εναρμονίζονται με τη φύση και τα οικολογικά συστήματα, μέσα σε ένα κλίμα πολιτισμικής ανταλλαγής και αρμονικής συνύπαρξης επισκεπτών και ιστορικού τοπίου. Προτείνονται (Βεργωτή, 2009· Βεργωτή, 2010):

Α) ο Οικοτουρισμός – Αγροτουρισμός, ως συγγενείς μορφές εναλλακτικού τουρισμού, καθώς και οι δύο σχετίζονται με τη φύση, σε μια περιοχή που στηρίζεται κατά κύριο λόγο στον πρωτογενή τομέα και προσφέρουν πολλαπλές επιλογές σε επισκέπτες με αντίστοιχα ενδιαφέροντα, όπως:

- I. φυσιολατρία με περιδιάβαση στο δάσος, εξερεύνηση της χλωρίδας και της πανίδας και γνωριμία με τις καλλιέργειες (αμπελουργία, μελισσοκομία, ελαιόδεντρα κ.α.).
- II. συμμετοχή σε αγροτικές εργασίες αγροκτημάτων.
- III. συνδυασμός με άλλες δραστηριότητες, όπως πολιτισμός, αθλητισμός, θρησκεία κ.α.

Β) ο Οινοτουρισμός, λόγω της εκτεταμένης αμπελοκαλλιέργειας. Μπορεί να σχεδιαστούν διαδρομές μεταξύ των αμπελώνων, που βρίσκονται στο λεκανοπέδιο ανάμεσα στο βουνό του Ακραμύτη και τους λόφους του Αγίου Φωκά και της Κυμισάλας, να εφαρμοστούν προγράμματα γνωριμίας με την καλλιέργεια του αμπελιού και τις ποικιλίες του, την παραγωγή του κρασιού και των υποπροϊόντων του (π.χ. σούμα) και να συνδυαστούν με επισκέψεις στα δύο σύγχρονα οινοποιεία της

Ρόδου, Emery και Cair. Με επίκεντρο το αμπέλι και το κρασί ο επισκέπτης θα περιηγείται και θα ταξιδεύει στον κόσμο του κρασιού από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, μαθαίνοντας τι ακριβώς κρύβεται πίσω από τα σύντομα λόγια της ετικέτας ενός επώνυμου οίνου, δοκιμάζοντας, παράλληλα, τα τοπικά παραδοσιακά προϊόντα και την τοπική κουζίνα.

Γ) ο Πολιτισμικός Τουρισμός με τις δύο παραμέτρους του, Αρχαιολογικό (επίσκεψη σε αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία) και Εκπαιδευτικό (επίσκεψη σχολείων και ομάδων με ειδικά ενδιαφέροντα), που θα προβάλλει την Κυμισάλα και τα όμορα χωριά με τα ιστορικά τους μνημεία (Αταβύριος Δίας, Κάστρο Μονολίθου κ.α.), ως ένα Πολιτισμικό Κέντρο, πόλο έλξης επισκεπτών με πολιτισμικά ενδιαφέροντα. Και οι δυο παράμετροι είναι άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους, καθώς αλληλοσυμπληρώνονται και αλληλοεξαρτώνται, αφού ο αρχαιολογικός τουρισμός εμπεριέχει τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα σε θέματα πολιτισμού, παράδοσης και διαμόρφωσης της πολιτισμικής συνείδησης, τόσο της υλικής, δηλαδή την προστασία μνημείων, όσο και της άυλης, τη διατήρηση αρχών και αξιών (Στεφανάκης, 2010· Στεφανάκης, 2008· Στεφανάκης, 2006).

Συνοπτικά άλλες EMT που υπάρχει η δυνατότητα να αναπτυχθούν στην Κυμισάλα και την ευρύτερη περιοχή είναι ο Θρησκευτικός, ο Αθλητικός και ο Συνεδριακός Τουρισμός.

Η Κυμισάλα ως Κέντρο Προώθησης της Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη

Στο Αειφορικό Πάρκο της Κυμισάλας προτείνεται, εκτός των άλλων, ο σχεδιασμός και η υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων με στόχο την προώθηση και την υιοθέτηση της ΕΑΑ. Η συμμετοχή, άλλωστε, σε υπαίθριες δραστηριότητες προκρίνει τη μάθηση μέσα από τη δράση, που αποτελεί την κύρια στρατηγική της βιοματικής μάθησης. Οι συμμετέχοντες αποκτούν εμπειρίες, δεξιότητες, γνώσεις και αξίες ζωής που συμβάλλουν στη διαμόρφωση πολιτών με κριτική σκέψη και ευαισθησίες (Γεωργόπουλος, 2002), ενώ, παράλληλα, αναπτύσσονται ικανότητες, όπως η παρατηρητικότητα, η μνήμη, η φαντασία και η ώθηση προς την ολιστική μάθηση (Μακρίδου, 2007).

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα θα απευθύνονται σε ομάδες επισκεπτών, όπως μαθητές, φοιτητές, εκπαιδευτικούς, αγρότες και ντόπιο πληθυσμό, σε συνεργασία με

ΑΕΙΦΟΡΙΚΕΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ: ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ Ή ΟΥΤΟΠΙΑ;

τη Δημοτική Ενότητα Αταβύρου, τη Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Δωδεκανήσου, το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, το Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, την Αρχαιολογική Υπηρεσία και άλλους φορείς.

Το περιεχόμενο των προγραμμάτων μπορεί να σχετίζεται με:

- την Προστασία και τη Διατήρηση της Φύσης
- την Προστασία και τη Διατήρηση του Πολιτισμού
- την Καλλιέργεια της Εθνικής Συνείδησης κατά της Αρχαιοκαπηλίας.
- την Καλλιέργεια της Τουριστικής Συνείδησης.

Στα πλαίσια της ανώτατης εκπαίδευσης προτείνεται, επιπλέον, η εφαρμογή προγραμμάτων Πρακτικής Άσκησης φοιτητών από την Ελλάδα και το εξωτερικό σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σε θέματα αρχαιολογίας, τοπογραφίας, γεωπονίας ή δασοπονίας, ενώ σε Επιστημονικό Επίπεδο μπορεί να εφαρμοστεί, ένας σχετικά νέος κλάδος, η Περιβαλλοντική Αρχαιολογία (Βεργωτή, 2009· Βεργωτή, 2010).

Πολύκεντρο

Με κεντρικό άξονα την Κυμισάλα και βασικό στόχο την ενίσχυση της λαϊκής επιμόρφωσης προτείνεται, τέλος, η λειτουργία Πολυκέντρου, με πολιτιστικούς πυρήνες στα όμορα χωριά, δίνοντας πνοή στις τοπικές κοινωνίες. Το Πολύκεντρο μπορεί να αποτελείται από (Βεργωτή, 2009· Βεργωτή, 2010):

- (α) Αρχαιολογικό και Λαογραφικό μουσείο. Ως χώρος προτείνεται το παλαιό Δημοτικό Σχολείο Σιαννών.
- (β) Εργαστήριο αρχαιολογίας, στο παλαιό αστυνομικό τμήμα Μονολίθου, που ήδη, από το 2009, έχει αυτή τη χρήση, ως Κέντρο Αρχαιολογικής Έρευνας Κυμισάλας.
- (γ) Χώρος υποδοχής για τα εκπαιδευτικά προγράμματα. Ως χώρος προτείνεται το παλαιό Δημοτικό Σχολείο Μονολίθου.
- (δ) Βιβλιοθήκη, στην ήδη υπάρχουσα βιβλιοθήκη του σχολείου στην Έμπωνα, με βιβλία σχετικά με την ευρύτερη περιοχή, αλλά και στο Κέντρο Αρχαιολογικής Έρευνας Κυμισάλας, στη Μονόλιθο.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Ο συνδυασμός αναψυχής και εκπαίδευσης με κριτήρια περιβαλλοντικής, πολιτισμικής, κοινωνικής και οικονομικής αειφορίας, η κατασκευή υποδομών και χώρων φιλοξενίας, η προβολή και η διαφήμιση, αποτελούν βασικές προϋποθέσεις βιωσιμότητας, στο μέλλον, για το Αειφορικό Πάρκο της Κυμισάλας, ως πυρήνα Διατήρησης Φυσικής και Πολιτισμικής Κληρονομιάς. Βασική προοπτική είναι η αναζωογόνηση της υπαίθρου και η συγκράτηση του ντόπιου πληθυσμού και κυρίως των νέων στον τόπο καταγωγής τους, γεγονός που θα συμπαρασύρει θετικά το σύνολο της τοπικής κοινωνίας.

Καθοριστικός παράγοντας επιτυχίας ενός τέτοιου μεταρρυθμιστικού σχεδίου είναι ο άνθρωπος να χρησιμοποιήσει προς όφελός του τις γνώσεις, τις εμπειρίες και τις ευαισθησίες που αποκτά στη διάρκεια της ζωής του. Σημαντική προϋπόθεση είναι η πολιτεία και η τοπική κοινότητα στην οποία ζει, μεγαλώνει και αναπτύσσει δραστηριότητες να του παράσχει μια ολοκληρωμένη και πολύπλευρη εκπαίδευση, καλλιεργώντας μία ενσυνείδητη προσωπικότητα με αγάπη για τον τόπο του και σεβασμό στο περιβάλλον.

Σε αυτή την κρίσιμη περίοδο που διάγει η Ελλάδα, όλοι οι εμπλεκόμενοι φορείς και οι αρχές της Ρόδου, η οποία πρωτίστως χαρακτηρίζεται ως σημαντικότετος τουριστικός προορισμός, θα πρέπει να ανασχεδιάσουν και να αναπροσαρμόσουν όλες τις προσφερόμενες υπηρεσίες για να δοθεί εκ νέου ώθηση στην οικονομία και να εξασφαλιστεί η ζητούμενη «ποιότητα ζωής». Οι πολίτες οφείλουν να μάθουν να παράγουν, να προσφέρουν και να καταναλώνουν με μέτρο, σκεπτόμενοι πάντοτε το μέλλον της χώρας, με στόχο οι αειφορικές τοπικές κοινωνίες να αποτελέσουν πραγματικότητα και όχι απλά μια ουτοπία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βεργωτή, Θ. (2009). *Η αειφορική διαχείριση νησιωτικών περιοχών με πολιτισμικό και οικολογικό ενδιαφέρον. Η περίπτωση της ευρύτερης περιοχής της αρχαίας Κυμισάλας της Ρόδου*. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία. Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Βεργωτή, Θ. (2010) Προοπτικές αειφόρου ανάπτυξης και εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Κυμισάλας του Δήμου

ΑΕΙΦΟΡΙΚΕΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ: ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ Ή ΟΥΤΟΠΙΑ;

Αταβύρου της Νήσου Ρόδου. Μια εναλλακτική πρόταση, *Πρακτικά 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου, Τοπικές Κοινωνίες και Τριτοβάθμια Εκπαιδευτικά Ιδρύματα: Συνύπαρξη για Αειφορική Ανάπτυξη*, Δήμος Ροδίων-Πανεπιστήμιο Αιγαίου-Διεθνές Κέντρο Συγγραφέων και Μεταφραστών Ρόδου: Ρόδος. Αναδημοσίευση: <http://www.eulimene.eu/read/Vergoti%20Thomais.pdf>. Ανακτήθηκε: 25/8/2013.

Γεωργόπουλος, Α. (2002). *Περιβαλλοντική Ηθική*. Αθήνα: Gutenberg.

Καραγεώργος, Δ. (2002). *Μεθοδολογία Έρευνας στις επιστήμες της Αγωγής*. Αθήνα: Σαββάλας.

Κοκκώσης Χ. και Τσάρτας, Π. (2001). *Βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη και περιβάλλον*. Αθήνα: Κριτική.

Λιαράκου, Γ. και Φλογαΐτη, Ε. (2007). *Από την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στην Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη, προβληματισμοί, τάσεις και προτάσεις*. Αθήνα: Νήσος.

Λογοθέτης, Μ. (2004). *Δωδεκάνησα ένα πολύμορφο πρότυπο τουριστικής ανάπτυξης. Κείμενα προβληματισμού και αφύπνισης*. Ρόδος: Τέχνη.

Μαΐλης, Α., Σκανδαλίδης, Κ., Τσαλαχούρης, Κ. (2002). *Η Ρόδος τον 19ο αιώνα*. ΤΕΔΚ ΔΩΔ/ΣΟΥ: ΘΥΜΕΛΗ.

Μακρίδου, Ε. (2007). Εκπαιδευτικά προγράμματα σε μνημεία: Οι Μύλοι Αλλατίνη. Στο: *Μουσεία 04, 3 Μέρη για τα Μουσεία*. Εκπαιδευτικό Συμπόσιο, 7-9 Μαΐου 2004. Θεσσαλονίκη: Εντευκτήριο: 69-75.

Μιχαλάκη-Κόλλια, Μ. (2004). Τα μνημεία και οι αρχαιολογικοί χώροι σαν υπαίθρια μουσεία: ο ρόλος τους στην αισθητική των πόλεων και την καλλιέργεια των πολιτών, στο: *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια* (τόμος Β'). Αθήνα: ΥΠΠΟ, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών: 477-486.

Μοδινός, Μ. (2001). *Ελλάς: Η κατάσταση του Περιβάλλοντος*. Αθήνα: Ε.Κ.Π.Α.Α.

Μπουρατίνο, Α. (1997). *Περιβάλλον και Συνείδηση στην Αρχαία Ελλάδα*. Αρσενίδη.

- Ντάφης, Σ., Παπαστεργιάδου, Ε., Γεωργίου, Κ., Μπαμπαλώνας, Δ., Γεωργιάδης, Θ., Παπαγεωργίου, Μ., Λαζαρίδου, Θ., Τσιαούση, Β. (1997). *Οδηγία 92/43/ΕΟΚ. Το έργο οικοτόπων στην Ελλάδα: ΔΙΚΤΥΟ ΦΥΣΗ 2000*. Γενική Διεύθυνση ΧΙ Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας-Ελληνικό Κέντρο Βιοτόπων Υγροτόπων.
- Παπαζήση, Χ. και Παπαζήση, Ε. (2007). *Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη και Αειφόρος Τουρισμός*. Αθήνα: 3^ο Συνέδριο ΠΕΕΚΠΕ.
- Παπαϊωάννου, Μ. (1989). *Ρόδος και Νεώτερα Μνημεία*. Αθήνα-Γιάννενα: Δωδώνη: 120-121.
- Παπαχριστουδούλου, Χρ. (1994). *Ιστορία της Ρόδου: από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*. Αθήνα: Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου.
- Παυλογεωργάτος, Γ. (2003). *Διατήρηση της Υλικής Πολιτιστικής Κληρονομιάς*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Στεφανάκης, Μ.Ι. (2006). Σκέψεις για έναν αρχαιολογικό-εκπαιδευτικό τουρισμό, *Πολιτιστικός Τουρισμός στην 3^η Χιλιετία: Ρόδος-Απασχόληση-Πολιτική*, Ρόδος: Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών: 25-32.
- Στεφανάκης Μ.Ι. (2008). Η Κυμισάλα και οι προοπτικές ανάπτυξης αρχαιολογικού τουρισμού στο Δήμο Αταβύρου. Εισήγηση στο 1ο Τοπικό Συνέδριο Ρόδου Για την Ανάπτυξη και Προώθηση Δραστηριοτήτων Ειδικών και Εναλλακτικών Μορφών Τουρισμού, 13 Δεκεμβρίου 2008, Ξενοδοχείο ΕΛΑΦΟΣ, Προφήτης Ηλίας, Δήμος Καμείρου (ηλεκτρονικά πρακτικά: <http://www.ecomuseum.gr/UI/customPages/pages.php?pageid=160>. Αναδημοσίευση: <http://eulimene.eu/read.php>.
- Στεφανάκης Μ. (2010). Πρόταση ίδρυσης αρχαιολογικού-οικολογικού πάρκου στη Ρόδο (αρχαία Κυμισάλα): Μια πρόκληση για την τοπική ανάπτυξη. Στο Μπεριάτος, Η. και Μ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Χωροταξία-Πολεοδομία-Περιβάλλον στον 21ο Αιώνα: Ελλάδα - Μεσόγειος*. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας: 685-702.

- Στεφανάκης, Μ.Ι., Παπαβασιλείου, Β. και Κολοκυθάς, Δ.Α. (2011). «Γνώσεις και απόψεις εκπαιδευτικών για την αξιοποίηση της προστατευόμενης περιοχής της αρχαίας Κυμισάλας στη Ρόδο, στο πλαίσιο της Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη», στο Φώκιαλη, Μ., Ανδρεαδάκης, Ν. και Ξανθάκου, Γ. (επιμ.), *Διεργασίες Σκέψης στο Σχολείο και την Κοινωνία. Προοπτικές για ένα Αειφόρο Μέλλον*. Αθήνα: Πεδίο, 2011: 87-108.
- Στεφανάκης, Μ.Ι. και Πατσιαδά, Β. (2009-2011). «Η αρχαιολογική έρευνα στον Αρχαίο Δήμο των Κυμισαλέων (Ρόδος) κατά τα έτη 2006-2010: μια πρώτη παρουσίαση» (και Βασιλική Πατσιαδά), *Ευλιμένη* 10-12, 2009-2011: 63-134.
- Φλογαΐτη, Ε. (1998). *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Φλογαΐτη, Ε. (2006). *Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αειφορία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Φράγκος, Χ. (2004). *Μεθοδολογία Έρευνας αγορά και ανάλυση δεδομένων*. Αθήνα: Interbooks.
- Φώκιαλη, Π. (1988). Επιδράσεις του Τουρισμού στην Ανάπτυξη: Η Περίπτωση της Δωδεκανήσου. *Τουρισμός και Οικονομία*. Δεκέμβριος 1988: 108 - 117.
- Φώκιαλη Π., Μουστάκας Λ., Παπαβασιλείου Π., Παπαδομαρκάκης Ι., Τσαγρής Φ., Φιλιππάκη Κ., Χαντζιάρα Θ. (2005). Εμπειρική έρευνα για τη διαμόρφωση στάσεων και αντιλήψεων σε θέματα αειφόρου ανάπτυξης: Η περίπτωση των μαθητών των Λυκείων της Ρόδου. Στο: *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Ερευνητικά Δεδομένα και Εκπαιδευτικός Σχεδιασμός*. Αθήνα: Ατραπός: 98-113.
- Χρυσαφίδης, Κ. (2005). Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Αντικείμενο δράσης και διδακτική προσέγγιση. Στο: Γεωργόπουλος, Α. *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, ο νέος πολιτισμός που αναδύεται...*, Αθήνα: Gutenberg: 149-157.
- Hope Simpson, R., and Lazenby, J.F. (1973). Notes from the Dodecanese III, *BSA* 68: 146-147.
- Inglieri, R.U. (1936). *Carta Archeologica dell'Isola di Rodi*. Firenze.
- Mauri, A. (1916). Ricerche archeologiche nell'isola di Rodi, *ASAtene* 2: 285-298.

ΛΕΙΦΟΡΙΚΕΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ: ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ Ή ΟΥΤΟΠΙΑ;

- Nijkamp, P. and Ouwersloot, H. (1999). *A decision support system for regional sustainable development: The flag model*. Amsterdam: Dept. of Economics, Free University.
- Page, K. N. (1999). Geoconservation in Devon – The Developing Infrastructure. *Read Ann. Conf. Ussber Soc*: 352-257.
- Pernier, L., 1914. Ricognizioni archeologiche nelle Sporadi, *BdA* 8: 236-242.
- Reimold, W. U. (1999). Geoconservation – a Southern African Perspective. *J. African Earth Sci.* 29: 496-483.
- Stapp W., et al. (1969). The Concept of Environmental Education. *The Journal of Environmental Education*, Vol 1, No 1, p. 30-31 (Reprinted in Hungerford H. et. al. (eds). *Essential Readings in Environmental Education*. Stipes Publishing L.L.C.: 33-35.
- UNESCO-EPD (1997). *Declaration of Thessaloniki*. UNESCO Publication No. EPD-97/CONF 401/CLD 2. Παρίσι: UNESCO.